

УДК 002.2:316.77

Вікторія Маркова,

доктор наук із соціальних комунікацій, доцент, завідувач кафедри бібліографознавства та інформаційно-бібліографічної діяльності Харківської державної академії культури

Дискусійні проблеми сучасного книгознавства

У статті зроблено огляд дискусії щодо складу і структури книгознавства. Підкреслено важливість дискусії як форми наукової комунікації.

Ключові слова: книгознавство, комплексна наука, комплекс наук, наукова комунікація, наукова дискусія.

М. Рац з посиланням на теорію наукових революцій Т. Куна охарактеризував подальшу долю книгознавства як дилему між функціонуванням і розвитком. Причому організація наукової комунікації у режимі розвитку характеризується загостренням дискусій. І в цьому контексті він вважає, що ініційоване редакцією збірки "Книга: дослідження і матеріали" обговорення є плідним в осмисленні складнощів російського книгознавства [8, с. 38]. Полеміку було розпочато публікацією головного редактора журналу "Бібліографія" К. Сухорукова [13], і стосувалася вона наукового і соціального статусу російського книгознавства. Відповідями на неї стали статті Ю. Столярова, А. Соколова, М. Раца [8; 10; 12]. Слід зауважити, що дискусія була підтримана також на сторінках фахового українського видання Г. Швецовою-Водкою [16], оскільки науковий простір книгознавства залишається для наших країн єдиним. Питання, які у межах дискусії порушили російські вчені, торкалися необхідності консолідації теорії і практики в подоланні "антропологічної катастрофи" (М. Мамардашвілі), яка загрожує Росії при такому ставленні влади до книжності. Повною мірою означена ситуація стосується і України [1]. Але якщо в плані взаємовідносин теорії і практики фахівці були майже однотайні, то в окремих теоретичних питаннях знайшлося багато розбіжностей, і їх публічне обговорення може стати трампліном для таких теоретичних узагальнень, які б дійсно відповідали сучасному стану посткласичної науки. Також слід зазначити, що це не перша полеміка на теренах пострадянського книгознавства в новому тисячолітті, а тому, враховуючи важливість її як форми наукової комунікації, а також тих проблем, які вона порушує, вважаємо за доцільне зробити огляд дискусійної проблематики в сучасному книгознавстві.

Сталося так, що серед низки проблем сучасного книгознавства найбільший відгук знайшла фраза про те, що "вчені книгознавці, незважаючи на різницю в поглядах завжди були (і залишаються) однотайними у тій думці, що книгознавство — комплексна наука (або комплекс наук) про книгу і книжкову справу, містить в собі (як компоненти) науки про видавничу справу, про книжкову торгівлю, про бібліотечну справу і бібліографію" [13, с. 6]. Саме на проблемі щодо складу і структури книгознавства і зосередили найбільшу увагу опоненти К. Сухорукова. Слід наголосити, що це питання із завзятою наполегливістю час від часу дискутується на сторінках фахових видань. Його історія докладно висвітлювалася у низці публікацій [2; 5; 14; 16], а тому варто докладно зупинитися на сучасній аргументації опонентів.

Щодо однотайності вчених книгознавців К. Сухоруков має певну рацію, стосується вона насамперед позиції представників традиційного книгознавства і знайшла відображення в їх публікаціях та навчальних посібниках. Так, М. Низовий визначає книгознавство як комплексну наукову дисципліну, що вивчає у часі і просторі процеси підготовки, випуску, розповсюдження та використання рукописної, друкованої чи електронної книги у суспільстві і складовими частинами його об'єкта вважає редакційно-видавничу, книговидавничу (друкарську), книготорговельну, бібліографічну і бібліотечну справи та відповідні їм наукові дисципліни [5; 6]. А. Беловіцька при визначенні книгознавства уникає поняття "комплексне", але фактично має його на увазі: "Книгознавство є приведене в систему наукове знання про книгу як об'єктивне явище соціальної дійсності — про природу і сутність книги, про логічні й історичні процеси, форми й закономірності її існування, рух, розвиток і функціонування; метод отримання нового знання про книгу; спосіб організації результатів пізнання книги або в теоретичні компоненти й елементи книгознавчого знання, або в теоретично усвідомлені правила, прийоми, процедури, тобто методики практичної книгознавчої діяльності у той чи іншій сфері книжкової справи (книговидавничого, книготорговельного, бібліотечного, бібліографічного) як способу існування реальної, дійсної книги в її книгознавчій цілісності" [2, с. 10]. Тобто для книгознавців, попри деякі відмінності у поглядах, характерним є розуміння книгознавства в "широкому значенні" як науки, що охоплює і узагальнює знання про всі стадії існування, руху і розвитку книги, а не лише процеси книговидання і книгорозповсюдження (книгознавство у "вузькому значенні", книгознавство як одна з частин комплексу).

Ю. Столяров відреагував на публікацію К. Сухорукова "майстер-класом" з методології книгознавства, зазначивши, що у фахівців відсутнє "прагнення займатися глибинними методологічними засадами своєї науки по-справжньому" [12, с. 31]. Загальновідомо, що Юрій Миколайович послідовно відстоює позиції рівноправності бібліотекознавства і бібліографії з книгознавством у єдиному комплексі, який не може називатися книгознавством, оскільки ціле не може називатися ім'ям частини: "Якщо воно є комплексом наук, то втрачає право називатися за однією з частин комплексу, тобто книгознавством" [12, с. 32]. Взаємовідносини цих трьох дисциплін він розглядає як зону подвійного і потрібного перетину [12, с. 48]. З цього приводу Г. Швецова-Водка зазначає, що з позицією вченого "можна було б

погодитися, якби було точно сказано, що книгознавство не є комплексною наукою, яка охоплює серед інших, і бібліотекознавство і бібліографію" [15, с. 3]. Така теза є дещо дивною, оскільки, на наш погляд, позиція Ю. Столярова щодо невизнання книгознавства як комплексної науки є загальновідомою і оприлюдненою в низці публікацій.

У свою чергу, для усвідомлення місця книгознавства в системі наук Г. Швецова-Водка пропонує звернутися до того, яким чином подається воно у номенклатурі наукових спеціальностей та викладається у книжковій галузі. Екскурс у це питання дозволяє дійти висновку, що зміст дисципліни "Книгознавство" в науковій спеціальності "Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство" обмежується видавничою справою, поліграфією та книжковою торгівлею, а отже, не може вважатися узагальнювальною наукою [15, с. 3—5]. Як назву для комплексу наук "про книжкову комунікацію (чи про книжкову справу), що забезпечує створення і функціонування книги в суспільстві" [15, с. 5] вона пропонує бібліологію. Її аргументами на користь такого терміна є те, що він інтернаціональний і вже використовувався для позначення комплексної науки про книгу. Окрім того, це дасть змогу уникнути небажаних виразів — "книгознавство у широкому значенні" і "книгознавство у вузькому значенні".

Неоднозначним Г. Швецова-Водка визнає і обсяг "книгознавства у вузькому значенні", оскільки його використовують і до загального книгознавства, і до комплексу, що охоплює лише едіціологію і бібліополістику. Тому загальне книгознавство як теорію книгознавства повинна замінити бібліософія як "метанаука бібліологічного комплексу", а термін "книгознавство" може залишитися тільки комплексом дисциплін, що складається з едіціології і бібліополістики, а також історії книги. Отже, "приблизникам "старої" концепції книгознавства як комплексної науки не залишається нічого іншого, як започаткувати новий етап її розвитку під назвою "бібліологія", щоб не пояснювати кожного разу, в якому значенні та контексті застосовується термін "книгознавство" [15, с. 6].

Безумовно, такою позицією Г. Швецова-Водка намагається "зняти" застарілі суперечності між книгознавцями, бібліотекознавцями та бібліографознавцями, оскільки останні вже кілька десятиріч не погоджуються з об'єднанням їх у книгознавчий комплекс. З пропозицією знайти йому нове визначення виступав і Ю. Столяров, але із застереженням про необхідність обговорення [12]. Водночас, слід зазначити, що вибір для цієї мети поняття "бібліологія" навряд зможе задовольнити усіх, оскільки ще з XVI ст. використовувався в різних країнах для позначення комплексної науки про книгу і тільки в XX ст. спочатку на терені Російської імперії, а потім Радянського Союзу був замінений на "книгознавство". А тому повернення його не змінює суть справи. До того ж відомо, що мова, навіть у межах наукової комунікації, є живим явищем і будь-які найлогічніші зміни мають "прижитися". Чи є такі перспективи у термінологічних новаціях Г. Швецової-Водки продемонструє життя. Що ж, на нашу думку, дійсно заслуговує на увагу в поглядах вченої, так це поняття "комплексності". Публікацію вона підсумовує тим, що "немає і не може бути фіксованої раз і назавжди структури наукового знання і місця в ньому тієї або іншої дисципліни", а тому "окремі науки бібліологічного циклу можна розглядати не лише у рамках бібліології, але й в інших комплексах (чи циклах)" [15, с. 8].

А. Соколов взагалі вважає визначення книгознавства як комплексної науки, так і комплексу наук абсурдним,

таким, що завадить структуруванню книгознавчого знання. Він зазначає, що у першому випадку книгознавство поглинає всі інші частини (бібліотекознавство, бібліографознавство) і необхідність у них зникає, у другому ж книгознавство самозаперечує себе як науку, залишаючись лише назвою комплексу. Він робить висновок, що розвиток наукового знання призводить до формування циклів (комплексів) наукових дисциплін, серед яких може бути і книгознавчий цикл наук не як комплекс (сума) споріднених дисциплін, а як структурована система фундаментального і прикладного знання, розподіленого за науковими дисциплінами залежно від рівня логічного узагальнення. Організувати зміст книгознавчого циклу повинна метатеорія, що, як констатує автор, сьогодні відсутня [10, с. 18—19, 26]. А. Соколов одночасно заперечує комплекс як суму і чомусь використовує поняття "комплекс" як синонім "циклу" для означення "структурованої системи", що, на наш погляд, створює понятійну плутанину. Таку саму синонімію використовує і Г. Швецова-Водка [15, с. 8]. За цією логікою ми можемо використовувати щодо книгознавства поняття "комплекс", але повинні роз'яснювати, що він не сумарний, а системний. Але чи не визначає А. Беловицька книгознавство як системну науку про сутність, способи, форми та закономірності існування, руху і розвитку книги як об'єктивного явища соціальної дійсності? До того ж в означених публікаціях присутнє деяке переплутування позиції традиційного книгознавства, оскільки його представники поділяють його на загальне як науку, що виконує функції теоретико-методологічної надбудови для різних споріднених дисциплін, об'єднаних вивченням певних аспектів життєвого циклу книги, і спеціальне, яке тлумачиться як комплекс наук, спрямованих на конкретне дослідження цих аспектів [2; 14]. І коли вони ведуть мову про "комплексність", то мають на увазі не підпорядкованість бібліографознавства та бібліотекознавства книгознавству, а інший, теоретичний рівень узагальнення, тобто те, що Г. Швецова-Водка пропонує назвати бібліологією. Очевидно, що йдеться не про сутність явища, а лише про його визначення: виявляється, що термін "книгознавство" має для багатьох членів професійного співтовариства негативні конотації. На наш погляд, методологічно правильно відбиває позицію традиційного книгознавства характеристика його у двох значеннях у першому радянському енциклопедичному словнику "Книговедене": як "комплекс споріднених, тісно взаємопов'язаних, але відносно самостійних наукових дисциплін", тобто спеціальне книгознавство, і як "комплексна наука про книгу і книжкову справу", тобто загальне книгознавство [3, с. 253]. У такому випадку ці дефініції не протиставляються одна одній, а лише відбивають два різних розуміння, що, безумовно, є недоліком у розвитку термінології, але ці значення склалися історично і заміна їх на логічніші займе певний час.

Відомий же бібліофіл і постійний автор збірника "Книга: дослідження і матеріали" М. Рац вважає, що книгознавство краще, ніж інші "книгознавчі" дисципліни, виконує "інтегративні і представницькі функції" [7, с. 37], але водночас констатує, що воно фактично не може впоратись з місією об'єднувальної рефлексивно-мислинневої надбудови над книжковою справою в усій її різноманітності та "програє" бібліотекознавству і бібліографознавству, оскільки в нього відсутній власний плацдарм діяльності. Тобто М. Рац розглядає книгознавство винятково в "широкому значенні". Він вважає, що "наука про книгу історично склалася як комплекс різноманітних дисциплін, що повинні забезпечити новими знаннями різні галузі книжкової справи, причому інтегруючим началом самої книжкової справи і

науки, що забезпечує її, виступає саме книга" [7, с. 36]. Власні погляди на склад і структуру науки про книгу М. Рац представив метафорично у вигляді дерева. Як послідовник діяльнісного підходу у версії Московського методологічного кола він спирається на "онтологічну" схему, на якій ґрунтується будь-яка "діяльнісно-орієнтована" наука, в тому числі і книгознавство: створення/виготовлення — об'єкт/артефакт — споживання. І, таким чином, "цілісну картину об'єктного поля книгознавства можна наочно уявити у вигляді дерева, коріння якого — системи діяльності, що відносяться до створення книги, стовбур — книга як така, а крона — системи діяльності, що відносяться до буття і споживання книги в суспільстві" [7, с. 37], а розташування його у плині часу окреслить місце історії книги і книжкової справи. Перетини ж систем діяльності (як в корінні, так і в кроні) дадуть уявлення про їх взаємозв'язки. Водночас з приводу цієї метафори автор самокритично відзначає, що вона має переваги наочності, але програє в точності, оскільки повною мірою не може відбити історичних трансформацій, які відбулися і продовжують відбуватися у книжковій сфері [7, с. 38].

Якщо зробити спробу узагальнити сформульовані причини кризового стану сучасного книгознавства, то вийде, що головна полягає в хибній методології, яка змушує книгознавців підпорядковувати собі всі інші дисципліни комплексу, не маючи жодних на це підстав. На сьогодні маємо палітру різноманітних схем (ієрархічних, системних, метафоричних та ін.), які унаочнюють склад і структуру книгознавства, але такі теоретичні доробки, на жаль, жодним чином не впливають саме на вирішення його нагальних проблем. Стан розвитку постнекласичної науки характеризується зміною пріоритетів у бік ситуативних досліджень на перетині наук. І реальний стан формування нових наукових спеціальностей, розвиток нових наукових напрямів, для яких міждисциплінарність — норма, є підтвердженням цієї тези. Тому вважаємо, що побудова будь-яких схем і з'ясування питання щодо комплексності книгознавства — це те, що не відповідає сучасним тенденціям розвитку науки. Головне — проведення продуктивних досліджень, формування нових напрямків, виникнення наукових шкіл. Саме за цим нас будуть судити нащадки, а не за тим, під якою саме вівіскою проводилося певне дослідження. Так, у Франції книгознавчими дослідженнями займаються історики, а у Великобританії — філологи, і нікому не спадає на думку вибудовувати складні схеми, розбираючись, в яких саме аспектах має досліджуватися об'єкт, а потім ще кілька десятків років сперечатися між собою. На нашу думку, найважливішим є результат. І в цьому зв'язку було б несправедливим заперечувати результативність дискусії, оскільки кожний з її учасників зупинявся на проблемах в нашій сфері та пропонував шляхи подолання. Але виникає питання, чому розмова про кризовий стан сучасного книгознавства знову призводить до з'ясування стосунків між такими спорідненими гілками однієї галузі і на перший план виходить те, що нас роз'єднує?

І в Україні, і в Росії книжкова галузь має однакові проблеми, причини яких А. Соколов досить компактно сформулював в такому, так би мовити, 3Д-форматі — дегуманізація, дигіталізація, дисфункція читання [9]. Він же неодноразово писав про те, що подолання проблем, пов'язаних з означеними факторами, можливе лише за умов консолідації зусиль усіх фахівців нашої сфери в дослідженні книжкової комунікації як цілісного явища [11]. І, мабуть, не варто бідкатися на неувагу держави, до цього не звикати, не перейматися відсутністю "метатеорій", не займатися побудовою нових структур (до речі, їх час вже минув), а

проводити реальні дослідження на користь спільної книжкової галузі. А оскільки наша як навчальна, так і наукова спеціальність є єдиною, мабуть, навіть у бюрократичних цілях при захисті дисертацій чи підготовці нових навчальних курсів, не потрібно вирішувати, до якої з трьох епархій його віднести.

Було б несправедливим зосередитися лише на негативних моментах дискусії і зовсім не помітити тих позитивних пропозицій, які висловили її учасники. Серед них, безумовно, заслуговує на підтримку висловлена А. Соколовим думка про те, що мета книгознавчої науки і практики — гуманізація суспільства, а інформаційно-комп'ютерні технології — засіб для її досягнення [10]. Близькою особисто мені вважається і заклик М. Раца до створення "професійного співтовариства книгознавців як суб'єкта дії, суб'єкта самоорганізації і самоуправління", подолання ізоляції книгознавства на пострадянському просторі від зарубіжної науки про книгу [8]. І в цих напрямках, дійсно, взірцем можуть бути бібліотекознавці, професійне співтовариство яких і на національному, і на міжнародному рівнях розвивається досить активно і є одним з найвпливовіших факторів розвитку інновацій у бібліотечній галузі.

Безумовно, проведення Міжнародної наукової конференції з проблем книгознавства сприяє розвитку наукової комунікації, консолідації зусиль представників книжкової галузі, але цей захід проводиться раз на п'ять років і об'єднує здебільшого представників пострадянського простору. Наші ж знання того, що відбувається в теоретичному осмисленні феномену книги в зарубіжних країнах, обмежується лише випадковими одиничними перекладними виданнями. Та й мізерні тиражі власних професійних видань не сприяють розвитку наукових комунікацій. Так, автор цієї статті виявила, що більшість запропонованих напрямів перспективного розвитку книгознавчої думки, викладених М. Рацем [8], уже реалізовані у її власній монографії [4], але, безумовно, він не мав про це інформації, оскільки книга видана мінімальним тиражем українською мовою. Тож активізація наукових комунікацій, розширення їх меж буде сприяти розвитку книгознавчої думки, а наукові дискусії мають виконувати роль каталізаторів.

Список використаної літератури

1. Афонін О. На українську книгу знову піднімають сокиру / О. Афонін // Український інформаційний простір. — 2014. — Число 2. — С. 16—18.
2. Беловицкая А. А. Книговедение. Общее книговедение : учебник / А. А. Беловицкая. — Москва : МГУП, 2007. — 391 с.
3. Книговедение : Энцикл. словарь / редкол.: Н. М. Сикорский (гл. ред.) [и др.]. — Москва : Совет. энцикл., 1982. — 664 с., 10 л. ил.
4. Маркова В. А. Книга в соціально-комунікативному просторі: минуле, сучасне, майбутнє: монографія / Вікторія Маркова. — Харків : ХДАК, 2010. — 252 с.
5. Низовий М. А. Вступ до книгознавства: навч. посібник / М. А. Низовий. — Київ : Кондор, 2009. — 142 с.
6. Низовий М. А. На шляху до остаточного визначення поняття "книгознавство" / М. Низовий // Інформаційно-культурологічна та мистецька освіта (консенсус, партнерство, стандарти) в контексті Болонського процесу : матеріали Наук.-практ. конф., 13—15 груд. 2005 р. / [редкол.: В. М. Шейко та ін.]. — Харків, 2005. — С. 219—220.
7. Рац М. В. К вопросу о составе и структуре науки о книге / М. В. Рац // Книга. Исследования и материалы : сборник / Рос. акад. наук. — Москва, 2009. — Вып. 91, ч. 1/2. — С. 32—42.

8. Рац М. Судьба книговедения: функционирование или развитие? / М. Рац // Книга. Исследования и материалы : сборник / Рос. акад. наук. — Москва, 2013. — Вып. 99/1-П. — С. 36—42.
9. Соколов А. В. Книжность. Интернет. Интеллигентность / А. В. Соколов // Библиотекведение. — 2010. — № 3. — С. 21—27 ; № 4. — С. 20—26.
10. Соколов А. В. Многомерная структура книговедческого знания / А. В. Соколов // Книга. Исследования и материалы : сборник / Рос. акад. наук. — Москва, 2012. — Вып. 98/99. — С. 13—29.
11. Соколов А. В. Суперсистемный подход к книжной коммуникации / А. В. Соколов // Мир библиографии. — 2007. — № 5. — С. 2—6.
12. Столяров Ю. Н. Методологические проблемы книговедения / Ю. Н. Столяров // Книга. Исследования и материалы : сборник / Рос. акад. наук. — Москва, 2012. — Вып. 98/99. — С. 30—48.
13. Сухоруков К. М. Вместе или порознь: о теории и практике книговедения / К. М. Сухоруков // Книга. Исследования и материалы : сборник / Рос. акад. наук [и др.]. — Москва, 2012. — Вып. 95. — С. 5—12.
14. Тимошенко І. До питання про структуру загального і спеціального книгознавства / Ірина Тимошенко // Вісник Книжкової палати. — 2006. — № 10. — С. 45—47.
15. Швецова-Водка Г. Місце бібліології в системі наукового знання / Г. Швецова-Водка // Бібліотечний вісник. — 2013. — № 4. — С. 3—9.
16. Швецова-Водка Г. Розвиток теорії книгознавства у другій половині ХХ — на початку ХХІ століття / Галина Швецова-Водка // Вісник Книжкової палати. — 2013. — № 2. — С. 28—31.

В статье сделан обзор дискуссии о составе и структуре книговедения. Подчеркнута важность дискуссии как формы научной коммуникации.

Discussion concerning a bibliography structure is regarded. Importance of discussion as a form of scientific communication is emphasized.

Надійшла до редакції 18 серпня 2014 року